

Odcudzená práca: dedičstvo klasického konceptu a možnosti jeho revitalizácie¹

Daniel Gerbery²

Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Alienated Work: A Legacy of Classical Concept and Possibilities for its Revitalization.

The paper focuses on alienated work, a classical sociological concept which attracted a lot of attention. It discusses its roots in Marx's works, its dimensions, and issues of essentialism and human nature. Against the background of the great variety of approaches to alienated work in the 20th century, attention is paid to systematization and review of main arguments both in theoretical and empirical studies, with the emphasis on the Marxist interpretations. High level of abstraction, difficulty with empirical validation on the one hand and loss of critical power and normativity through use in empirical surveys on the other hand belonged to the most frequent challenges discussed so far. The article explores a possibility how critical social theory could contribute to the revitalization of the concept of alienated work. It focuses on the arguments of Axel Honneth regarding work, including his early critique of Habermas and his later treatment of work within the theory of recognition.

Sociológia 2020, Vol. 52 (No. 5: 432-451)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2020.52.5.18>

Key words: Alienation; work; market; Marxism; critical social theory

Úvod

Odcudzenie patrí ku klasickým konceptom sociológie, ktoré umožnili diagnostikovať nástrahy modernej spoločnosti. S jeho pomocou sociológia nasvietila odvrátenú stranu postupujúcej racionalizácie a individualizácie, ako aj odstredivé sily generované rozpínajúcou sa logikou trhového mechanizmu, ktorá si nárokovala univerzálnu platnosť naprieč rôznymi inštitucionálnymi sférami. Svet (platenej) práce sa stal prirodzenou a dominantou sférou uplatnenia konceptu odcudzenia, keďže bol kľúčovým zdrojom osobnej a sociálnej identity, ako aj sociálnych skúseností (Mareš 2004). Zabudnúť však netreba ani na určujúci vplyv Marxa, ktorý síce rozoznával rôzne aspekty odcudzenia, ale za ich zdroj a zároveň bod konvergencie považoval práve odcudzenú prácu (Mészáros 1970).

Koncept odcudzenej práce dosiahol vrchol popularity v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia, keď prebiehali intenzívne diskusie o jeho teoretických základoch a keď sa stal objektom mnohých empirických výskumov. A hoci sa neskôr zdalo, že samotná idea odcudzenia akoby stratila schopnosť sprostredkovať sociálnu a kultúrnu kritiku novo sa

¹ Štúdia vznikla ako súčasť riešenia výskumného projektu *Práca ako zdroj sociálneho vylúčenia a anómie: formy prekarizácie práce a ich konzekvencie* (VEGA 1/0378/19).

² Korešpondencia: Daniel Gerbery, PhD, Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzita Komenského v Bratislave, Gondova 2, 814 91 Bratislava. Email: daniel.gerbery@uniba.sk

objavujúcich spôsobov života a príbehov, ktoré ich rámcujú³, odcudzená práca zostala naďalej dôležitou témou (nielen) sociologického uvažovania. Ešte v polovici osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia Kai Erikson, vtedajší predseda Americkéj sociologickej asociácie, venoval svoj príhovor práve odcudzeniu vo svete práce (Erikson 1986). Nešlo pritom o sondu do dejín sociologického myslenia, ale o formuláciu otázok, na ktoré by mala sociológia v súvislosti s odcudzenou prácou ďalej hľadať odpovede. Avšak celistvejšie uvažovanie o fundamentoch samotného konceptu neskôr ustúpilo do úzadia, a to v prospech partikulárnych tém, ktoré často súviseli so skúmaním výkonu konkrétnych profesií.

Štúdia vychádza z predpokladu, že uvažovať o odcudzenej práci má v súčasnosti stále zmysel, ak dokonca nepripustíme, že toto uvažovanie je naliehavejšie než v minulosti. Práca je stále kľúčovým zdrojom identít a sociálneho statusu a jej normatívna naliehavosť sa ne stráca, skôr naopak. Spoločenské očakávania spojené s platenou prácou vedú k tomu, že existencia mimo trhu práce je často vnímaná ako zlyhanie a patologický jav. Zároveň svet práce prechádza zásadnými zmenami. Meniaca sa povaha a náplň pracovných činností, volatilita trhu práce, rastúci dôraz na flexibilitu, prekarizácia celých tried zamestnaní predstavujú len niektoré zo symptómov. Vytvárajú sa tak podmienky pre vznik napätia medzi normatívnym (a existenčným) imperatívom platenej práce a jej obsahom a konzekvenciami.

Koncept odcudzenej práce umožňuje zachytiť tieto skutočnosti v širších súvislostiach, a je preto škoda, že v súčasnom uvažovaní o práci a jej podmienkach sa používa zriedka⁴. Upriamuje totiž pozornosť na spôsoby, akými sa z práce stáva vec stojaca mimo našu kontrolu, cudzí element v našich životných projektoch. Pomáha uchopiť to, ako sa vzťahujeme k práci, i to, ako táto skutočnosť formuje náš vzťah k svetu, k ostatným ľuďom, aj k sebe samým. Čo je dôležité, neodkazuje len k vnútornému prežívaniu jednotlivca, ale pokrýva celú škálu sociálne štrukturovaných, normatívne vymedzených, očakávaných a vynucovaných skutočností a podmienok, ktoré spoluvytvárajú svet práce – jeho formu i obsah.

Cieľom predkladanej štúdie je preskúmať možnosti revitalizácie a aktualizácie konceptu odcudzenej práce. Pozornosť je venovaná analýze doterajších debát v spoločenských vedách a pokusu o systematizáciu hlavných argumentov. Na to nadväzuje analýza možností, ktoré poskytuje kritická teória spoločnosti, a to konkrétne v podobe teórií Axela Honnetha, jedného z jej hlavných

³ Rahel Jaeggi v tejto súvislosti konštatuje, že filozofické základy konceptu odcudzenia pôsobili vo veku postmoderny zastaralo a jeho politické implikácie boli v období politického liberalizmu spochybnené (Jaeggi 2014: ix).

⁴ Je to spôsobené, okrem iného, aj tým, že na prácu sa primárne nazerá technokraticky, manažérsko-politicky – optikou ne/fungovania trhu práce, ktorého úspechy a zlyhania sú vzťahované k agregovaným mieram zamestnanosti či nezamestnanosti. Skúsenosť ľudí s prácou, vzťahovanie sa k práci, význam práce v životných projektoch a ich spoločenské predpoklady, či determinanty stoja bokom záujmu.

predstaviteľov. Kritická teória ponúka inšpiratívne nástroje diagnostiky štrukturálnych problémov vo svete práce, ktoré presahujú deskriptívny mód typický pre sociologické skúmanie práce v druhej polovici dvadsiateho storočia. A hoci sú jej prístupy silno ukotvené vo filozofickej tradícii⁵, cieľom je identifikovať sociologicky relevantné argumenty, ktoré pomôžu ďalej rozvinúť sociologické uvažovanie i empirický výskum.

Text má nasledovnú štruktúru. Prvá časť sa venuje Marxovmu poňatiu odcudzenia a odcudzenej práce, nakoľko Marxove tézy zásadne ovplyvnili debatu v spoločenských vedách vo všeobecnosti a v kritickej teórii zvlášť. V nasledujúcej sekcii sa pozornosť zameriava na argumenty marxistických a nemarxistických autorov dvadsiateho storočia reflektujúce Marxovo dedičstvo. V tretej časti je predmetom diskusie spôsob, akým jeden špecifický prúd kritickej teórie môže obohatiť chápanie odcudzenej práce. V závere textu sú sformulované výzvy pre ďalší výskum v danej oblasti.

Marxovo poňatie odcudzenej práce

Dejiny konceptu odcudzenia nezačínajú u Marxa⁶, avšak jeho dielo, a predovšetkým *Ekonomicko-filozofické rukopisy*, predstavujú referenčný bod mnohých debát o odcudzení a odcudzenej práci. Marx urobil z odcudzenia definičnú črtu situácie moderného človeka a vzťahol ju k spôsobu fungovania trhovej ekonomiky. Ukázal, že výsledky ľudskej činnosti – ako aj samotná ľudská činnosť – sa môžu stať nezávislými od človeka, odcudziť sa mu a ako také stáť proti nemu ako cudzia sila. Odcudzenie sa pre Marxa stalo nielen nástrojom kritiky existujúcich podmienok, ale predovšetkým nástrojom pochopenia kapitalizmu a jeho základných mechanizmov.

Výraz odcudzenie sa vyskytuje predovšetkým v Marxových prácach zo skoršieho obdobia. To viedlo k dlhodobému sporu, či odcudzenie je záležitosťou len „mladého Marxa“ alebo či predstavuje centrálnu tému jeho celého diela. Základom sporu je interpretácia zjavných odlišností medzi ranými a neskoršími textami, ktoré sa často zjednodušene popisujú ako rozdiel medzi Marxovou humanistickou filozofiou založenou na koncepte odcudzenia a odcudzenej práce a neskoršou orientáciou na ekonomickú vedu a formuláciu ekonomických zákonitostí (Clark 1991: 71). S vedomím hrubého zjednodušenia možno rozlíšiť tri skupiny argumentov. Niektorí autori chápu tento rozdiel ako prejav zásadného posunu v Marxovom uvažovaní – napríklad ako posun od filozofie založenej na úvahách o ľudskej podstate k teoretickému anti-huma-

⁵ Treba však dodať, že u mnohých predstaviteľov kritickej teórie nájdeme výrazné presahy do sociologickej teórie, vrátane Honnetha, ktorý svoje analýzy stavia aj na prácach Emila Durkheima, či Talcotta Parsonsa.

⁶ O odcudzení v modernej spoločnosti písali napríklad Rousseau, Hegel či Kierkegaard. Pre prehľad vid' Jaeggi (2014).

nizmu (Althusser 2005)⁷. Ďalšia skupina autorov argumentuje, že je to práve koncept odcudzenia, ktorý zjednocuje na prvý pohľad odlišné teoretické a metodologické perspektívy (napríklad Fromm 2004; Mészáros 1970; Ollman 1976; Sayers 2011). Tento druhý prístup dobre reprezentuje Mészáros (1970: 22), ktorý uznáva kľúčový význam *Ekonomicko-filozofických rukopisov* z roku 1844 pre Marxov koncept odcudzenia, avšak zároveň upozorňuje, že interpretačným rámcom musí byť totalita Marxovej práce. Pripisovanie konceptu odcudzenia exkluzívne mladému obdobiu podľa neho hrubo falzifikuje „neskoršieho“ Marxa a podryva vnútornú koherenciu jeho práce. Po tretie, zabudnúť netreba ani na autorov, ktorí poukazujú na komplementárnosť hlavných argumentov z oboch období, prípadne ich kontinuitu. Juraj Halas (2010) v tejto súvislosti argumentuje, že *Ekonomicko-filozofické rukopisy* predstavovali prvý pokus o kritiku politickej ekonómie, ktorá bola dlhodobým Marxovým projektom a ktorá vyvrcholila vo vyzretej podobe omnoho neskôr v *Kapitáli*. Podľa Halasa (2010: 438) už tento prvý pokus priniesol niektoré dôležité idey, ktoré sa stali súčasťou teoretickej výbavy neskoršej kritiky politickej ekonómie. Rozdiel medzi skorším a neskorším obdobím tak nie je posunom od humanistickej filozofie k ekonómii, ale posunom od externej kritiky politickej ekonómie, založenej na historizácii ekonomických kategórii, k internej kritike, ktorá prináša nové a zároveň modifikuje existujúce kategórie ekonómie (ibid.).

Marx rozpracoval ideu odcudzenia viacerými smermi, avšak spoločným menovateľom rôznych foriem odcudzenia sa stala odcudzená práca. Prácu chápal ako fundamentálnu aktivitu ľudského života, ako druhovú činnosť človeka – vedomú činnosť, ktorá je predmetom chcenia a vedomia, a nie ako určenosť, s ktorou bezprostredne splýva (Marx 1971: 71). Práca je procesom osvojovania si vonkajšieho sveta a jeho pretvárania. Prostredníctvom práce si človek vytvára vzťah k svetu i k iným ľuďom, a môže meniť i sám seba. Týmto poňatím práce Marx oponoval vtedajšej ekonómii. Povahu práce neponechal bokom vedeckého záujmu ako akúsi samozrejmosť, daný fakt, ktorý nepotrebuje vysvetlenie, ale tematizoval ju ako jeden z kľúčových problémov modernej spoločnosti.

Odcudzenú prácu Marx približuje v známej časti *Ekonomicko-filozofických rukopisov* (1971: 72): „Predmet, ktorý práca vytvára, teda jej produkt, vystupuje proti práci ako cudzia bytosť, ako moc nezávislá od výrobcu. Produkt práce je taká práca, ktorá sa v nejakom predmete ustálila, stala sa vecou, je to spredmetnenie práce. Uskutočňovanie práce je jej spredmetnením. Toto uskutočňovanie práce sa v ekonomickej situácii javí ako zneskutočnenie robotníka, spredmetnenie ako strata a rabstvo predmetu, privlastnenie ako odcudzenie,

⁷ V texte sa opierame o jedno z novších vydání klasickej Althusserovej práce „*For Marx*“ z roku 2005. Pôvodne vyšla v roku 1965, v anglickom preklade v roku 1969.

scudzenie.“ Práca teda predstavuje proces spredmetnenia – proces, v ktorom človek zvečňuje sám seba v nejakom produkte. Medzi spredmetnením a odcudzením je však rozdiel. Marx na to poukazuje, keď najprv píše o uskutočňovaní práce ako takom a následne o tom, akú podobu uskutočňovanie nadobúda „v ekonomickej situácii“, čím odkazuje k podmienkam kapitalistickej ekonomiky.

V uvedenom citáte Marx definuje jeden zo štyroch aspektov odcudzenej práce: odcudzenie predmetu práce. Druhým aspektom je odcudzenie pracovnej aktivity. Vzťah k pracovnej aktivite ako k odcudzenej aktivite súvisí s odcudzením predmetu práce: „odcudzenie sa neukazuje len vo výsledku, ale v akte samotnej produkcie, vo vnútri samotnej produkujúcej činnosti“⁸ (Marx 1971: 74). Ide o seba-odcudzenie. Odcudzená pracovná aktivita predstavuje prácu, ktorá je vynútená a ktorá nie je uspokojením nejakej potreby, ale len prostriedkom na uspokojenie potrieb mimo nej. Produktívna činnosť teda ponúka uspokojenie potrieb len prostredníctvom predaja práce niekomu inému. Sama osebe neprináša potvrdenie človeka, ale popiera ho. V tomto zmysle je ilustratívna nasledujúca Marxova poznámka o povahe práce, ktorej význam dôverne pozná aj nemalá časť súčasníkov: „jej cudzosť sa zreteľne prejaví v tom, že akonáhle neexistuje žiaden fyzický ani iný nátlak, uteká sa pred ňou ako pred morom“ (Marx 1971: 75).

Tretím aspektom je odcudzenie „druhového“ života. Marx považoval prácu za aktivitu špecifickú pre človeka. Prácou, pretváraním okolitého sveta človek potvrdzuje svoj druhový život. Tým, že odcudzená práca znamená odcudzenie pracovnej aktivity a predmetu práce – ktorý je spredmetnením práce a tým pádom aj druhového života človeka – znamená aj odcudzenie druhovému životu. Redukuje prácu ako vedomú, praktickú činnosť, ktorou sa človek vzťahuje k sebe ako k univerzálnej a slobodnej bytosti, na nástroj čisto fyzickej existencie. Stráca sa tým charakter práce ako druhej aktivity. Posledný aspekt odcudzenia spočíva v odcudzení človeka ostatným ľuďom. Vyplyva z Marxovej kľúčovej premisy, že prácou sa nevytvárajú len materiálne statky, ale prácou sa produkujú a reprodukovujú aj sociálne vzťahy. Práca sa teda spredmetňuje aj v sociálnych vzťahoch, ktoré sa potom v podmienkach odcudzenej práce nestávajú potvrdením človeka, ale vystupujú voči nemu ako vonkajšia, cudzia sila.

Marx teda vykreslil štrukturovaný obraz odcudzenej práce upriamujúci pozornosť na prácu, ktorá popiera seba-potvrdenie človeka v produktívnej

⁸ Ide o citát zo slovenského prekladu z roku 1971. Výrazy „akt výroby“ a „výrobná činnosť“ sme nahradili výrazmi „akt produkcie“ a „produkujúca činnosť“, pretože súhlasíme s argumentmi M. Hausera, ktoré predostrel pri preklade časti *Ekonomicko-filozofických rukopisov* tvoriacich prílohu knihy E. Fromma (2004). Podľa neho výraz „výroba“ nevystihuje dostatočne celú šírku významov pojmu „Produktion“, ktorý Marx používal a ktorý je odvodený z latinského „produco“ označujúceho tvorivú činnosť vo všeobecnosti (Hauser 2004: 150). Navyše, na rozdiel od výrazu „výroba“, výraz „produkcia“ umožňuje zhrnúť v jednom slove vytváranie materiálnych i nemateriálnych statkov.

aktivite, odcudzuje výsledok takejto aktivity, ako aj jej spoločenský kontext. Otázkou je, akú podobu má práca, ktorej existencia bola deformovaná do podoby odcudzenej práce. Povedané inak, čo stojí „oproti“ odcudzenej práci popísanej uvedenými aspektmi? Ako chápať prácu v jej neodcudzenej podobe?

Jeden typ odpovedí ponúka prúd tzv. humanistickej interpretácie, ktorá chápe odcudzenú prácu predovšetkým ako nástroj kritiky sociálnych a ekonomických podmienok v kapitalistickej ekonomike⁹. Predpokladá, že odcudzená práca predstavuje deformáciou neodcudzenej ľudskej činnosti, ktorá je neuskutočneným potenciálom človeka. Erich Fromm, jeden z jej kľúčových predstaviteľov, chápal prácu v neodcudzenej podobe ako sebavyjadrenie človeka, realizáciu jeho tvorivých síl, hegelovský akt ľudskeho sebatvorenia (Fromm 2004: 33-34). Oproti odcudzenej práci kladie idealizovanú predstavu ľudskej činnosti, ktorá je vlastná človeku, jeho podstate, prirodzenosti. Odcudzenie teda znamená, že „ľudská existencia sa odcudzuje ľudskej podstate a človek nie je tým, čím v možnosti je, inak povedané, že nie je tým, čím by mal byť, a že by mal byť tým, čím môže“. Vo svojej odcudzenej podobe „prestáva svojou povahou vyjadrovať ľudské tvorivé sily“ (Fromm 2004: 37). Odcudzená práca je teda odcudzením sa podstate charakteristickej pre človeka ako druh.

Toto poňatie odcudzenej práce má silnú imaginatívnu stránku, ktorá posilňuje jeho kritické vyznenie. Odcudzenie a odcudzená práca tu vystupujú ako nehybnosť, mŕtva predmetnosť, strnulosť. Odcudzená práca je hriechom: slovo odcudzenie má podľa Fromma podobný význam ako slovo hriech v teistickom jazyku – „opustenie samého seba, opustenie Boha v nás“ (2004: 25-37). A ako taká je potom znemožnením rozvíjania ľudskeho potenciálu, čo predstavuje jedno z hlavných zlyhaní kapitalizmu.

Na druhej strane, vytvorenie opozície „odcudzená práca – neodcudzená idealizovaná práca“ je konfrontované s argumentom, že Marx s takýmto rozlíšením nepracoval. A namiesto toho rozlišoval medzi druhovou činnosťou človeka ako univerzálnou transhistorickou kategóriou, ktorá je ontologickou determináciou ľudskej existencie (Mészáros 1970), a jej historicky špecifickými formami. Práca v kapitalizme je len jednou zo špecifických foriem práce a odcudzená práca, ktorú Marx vzťahoval najmä k práci v kapitalizme¹⁰, teda predstavuje len jednu z podôb, ktoré ľudská aktivita nadobúda v rôznych historických podmienkach (Halas 2010). Jej protipólmi tak nie sú ľudská

⁹ Zároveň, *Ekonomicko-filozofické rukopisy* sú tu považované za zdroj etickej dimenzie Marxovho diela.

¹⁰ V Marxových prácach možno nájsť aj pasáže, ktoré rozširujú „záber“ odcudzenej práce aj mimo kapitalizmus. Tak napríklad v *Rukopisoch „Grundrisse“* uvádza, že práca je vnímaná ako čisto inštrumentálna a neslobodná aktivita vo všetkých spoločnostiach charakteristických triednym rozdelením, nielen v kapitalizme (Sayers 2011: 88). Takýchto príkladov je však príliš málo a nemajú ucelenú podobu, ktorá by obstála v porovnaní so systematickým pojednaním odcudzenej práce v kapitalizme.

kreativita, seba-potvrdenie alebo seba-rozvíjanie ako danosti ľudskej prirodzenosti.

Skutočnosť, že Fromm – tak ako aj ďalší predstavitelia humanistického nazerania na Marxa – interpretujú odcudzenie odkazom na rozlíšenie ľudskej existencie a podstaty, otvorilo diskusiu o tom, či a ako Marx pracoval s ideou ľudskej podstaty a ľudskej prirodzenosti, a ako to súviselo s odcudzením a odcudzenou prácou. V tejto súvislosti možno rozlíšiť tri názorové tábory (Byron 2016). Podľa Louisa Althussera a ním inšpirovaných marxistov neskorší Marx odmietal koncept univerzálnej ľudskej podstaty. Za dôležitý míľnik sa považuje *Šiesta téza o Feuerbachovi*, v ktorej Marx uvádza, že „ľudská podstata nie je nejaké abstraktum vlastné jednotlivému individu. Vo svojej skutočnosti je to súhrn spoločenských vzťahov.“ S dôrazom, ktorý kládol na historický vývoj a zmenu, nemohol predpokladať existenciu univerzálnej, transhistorickej ľudskej podstaty. Treba dodať, že v prospech tézy, že Marx odmietol koncept ľudskej podstaty, sa vyslovovali aj ďalší autori, ktorí nezdieľali Althusserove názory. Napríklad Israel (1976) videl potvrdenie tohto posunu v tom, že Marx sa od teórie odcudzenia presunul k teórii reifikácie a fetišizmu komodít.

Druhým táborom sú zástancovia historického nazerania na ľudskú prirodzenosť, podľa ktorých ľudská prirodzenosť nie je nemenná a univerzálna, ale je to historický fenomén, ktorý sa mení v čase (Sayers 2011). Čo je dôležité, vo vývoji takto chápanej ľudskej prirodzenosti zohráva dôležitú úlohu odcudzená práca, pretože v sebe implicitne zahŕňa predpoklad, že odcudzenie môže byť prekonané a práca sa môže stať seba-napĺňajúcou aktivitou. Odcudzená práca ako popretie ľudskej prirodzenosti nepredstavuje len negatívny jav, ktorý je potrebné kritizovať, ale má aj pozitívnu úlohu: tým, že predstavuje nevyhnutný stupeň ľudských dejín, vytvára podmienky na svoje prekonanie (Sayers 2011: 83-85)¹¹.

Tretiu skupinu tvoria autori argumentujúci, že Marx neodmietol ideu univerzálnej, transhistorickej ľudskej prirodzenosti (Geras 1983), prípadne, že túto ideu aktívne rozvíjal v celom svojom diele (Byron 2016; Wallimann 1981). Podobne ako v prípade historického pohľadu na ľudskú prirodzenosť, aj tu nájdeme dôraz na vzťah medzi ľudskou prirodzenosťou a odcudzením: Marxov koncept odcudzenia by bol bez transhistorickej interpretácie ľudskej prirodzenosti oslabený, nakoľko by nebolo možné stanoviť, v čom odcudzenie vôbec spočíva. Podľa Chrisa Byrona Marxov esencializmus predpokladal ľudskú prirodzenosť spočívajúcu v schopnostiach kreatívnej a komplexnej

¹¹ Je zaujímavé, že Bell už na prelome 50. a 60. rokov tvrdil, že Marx zobral koncept, ktorý nemecká filozofia považovala za ontologický fakt, a dal mu sociálny obsah. A tento krok mal veľký dosah, pretože kým ontologický fakt musel človek len akceptovať, odcudzenie ako sociálny fakt, ukotvený v špecifickom systéme historických vzťahov, môže byť prekonaný zmenou spoločenského systému. (Bell 1959: 939).

činnosti, ktorej vyjadrenia/prejavy sa môžu meniť v rôznych spoločenských podmienkach. Spôsob, akým je prirodzenosť vyjadrená v konkrétnych spoločenských podmienkach, je súčasťou celkovej podstaty človeka. „Ľudská prirodzenosť je podmienkou širšej ľudskej podstaty...ak analyzujeme niekoho podstatu, musíme mať na pamäti vyjadrenie ľudskej prirodzenosti spolu so spoločensko-ekonomickými špecifikami daného historického momentu“ (Byron 2016: 392). Podobným smerom sa uberá aj Isidor Wallimann (1981), ktorý u Marxa rozoznáva dva modely ľudskej prirodzenosti: biologický model definujúci všeobecnú ľudskú prirodzenosť v opozícii voči živočíšnej ríši a historický model zdôrazňujúci také vlastnosti, ktoré variujú v čase i mieste. Spoločnou črtou týchto prístupov je, že zosúladujú ideu univerzálnej ľudskej prirodzenosti s požiadavkou na historickú variabilitu, ktorá reflektuje meniacu sa podobu spoločenských vzťahov/spôsobov produkcie.

Vyššie uvedené interpretácie dávajú do pozornosti niektoré napätia Marxovho konceptu odcudzenia. Jeho priamočiara morálna kritika je konfrontovaná s poukazom na jeho pozitívnu historickú funkciu (odcudzenie ako nevyhnutné štádium svojho prekonania) alebo na jeho rolu ako príčiny súkromného vlastníctva v systéme kritiky politickej ekonómie. Kľúčová je aj diskusia ohľadne ponímania ľudskej prirodzenosti a príklonu k esencializmu. To všetko sú témy, ktoré rezonovali v diskusiách dvadsiateho storočia a viedli k zásadným sporom o povahe konceptu odcudzenej práce.

Teoretické reflexie a empirický výskum odcudzenia a odcudzenej práce v 20. storočí: hlavné témy a názorové strety

Nové podoby industrializácie v dvadsiatom storočí a s nimi spojené premeny sveta práce vytvorili podmienky pre reflexiu Marxových téz i pre rozvíjanie samostatných, od Marxa oprostých iniciatív. Napriek tomu, že je ťažké zosumarizovať tento vývoj do podoby nejakej typológie, pokúsime sa – s vedomím určitého zjednodušenia – o prehľad najdôležitejších typov argumentov.

Marxom inšpirovaná kritika odcudzenia sa stala jadrom prác Frankfurtskej školy. V centre pozornosti bola kritika inštrumentalizácie človeka ekonomickým systémom zameraným na rast a profit, jeho represívnych prejavov a absolutizovanej kontroly, ako aj schopnosti masovej produkcie zahmlievať podstatu odcudzenia (Frayne 2016). Či už to bol Theodor Adorno, Max Horkheimer alebo Herbert Marcuse, v pozadí ich kritiky stálo presvedčenie o totalitárnych sklonoch kapitalizmu, ktoré vedú k potlačeniu potenciality človeka a k odcudzeniu. V knihe *Jednorozmerný človek* (1991) Marcuse presvedčivo popísal, ako sa človek stáva objektom cudzích síl a stráca schopnosť kreatívnej subjektivity. Poukázal na rozdiel medzi pravými a nepravými potrebami, pričom tie druhé pripísal tlaku spoločenských síl, ktoré majú záujem

o potlačenie individua a stávajú sa nástrojom ovládania a sociálnej kontroly – udržiavania odcudzenia (1991: 36). Odcudzenie sa stalo dôležitou témou predovšetkým pre Fromma, ako sme ukázali v predchádzajúcej časti. A nešlo len o interpretáciu Marxových spisov, ale aj o aktívne rozvíjanie vlastných teórií, a to najmä pri konceptualizácii rozdielov medzi negatívnou a pozitívnou slobodou (Jay 1973: 99). Odcudzená práca ako taká však nebola objektom špecifického skúmania hlavných predstaviteľov prvej generácie Frankfurtskej školy. Túto oblasť prebrali iní marxistickí autori.

Marxove tézy do sociologických empirických výskumov práce preniesol ako jeden z prvých Robert Blauner (1964). Vychádzajúc z predpokladu, že inherentnou súčasťou modernej priemyselnej výroby a jej byrokratickej organizácie je odcudzenie (1964: 167), kládol si otázku, či a ako odcudzenie variuje v rôznych kontextoch výroby. Zameril sa na štyri faktory, ktoré odlišovali rôzne priemyselné odvetvia a mohli tak vplývať na rôznu úroveň odcudzenia. Kým typ používanej technológie bol kľúčovým determinantom odcudzenia, deľbu práce, sociálnu organizáciu výroby a jej ekonomické štruktúry považoval za intervenujúce premenné. Odcudzenie – ktoré vzťahoval k odcudzenej práci – operacionalizoval do štyroch dimenzií, ktoré mali podľa neho jasné prepojenie na pôvodné Marxove dimenzie¹². Šlo o bezmocnosť chápanú ako stratu slobody a kontroly v práci, absenciu významu a cieľa práce, sociálnu izoláciu v zmysle absencie identifikácie s organizáciou a sebaodcudzenie ako absenciu pocitu naplnenia v pracovnej činnosti.

Blauner vo svojom výskume – založenom na analýze dát z dotazníkov a rozhovorov – dospel k záveru, že úroveň odcudzenia skutočne variuje v rôznych priemyselných odvetviach, pričom v odvetviach s menej rozvinutou technológiou identifikoval vyššiu úroveň odcudzenia a naopak. Zároveň predpokladal, že s vývojom technológie nedochádza k nárastu odcudzenej práce: priebeh vzťahu medzi rozvojom technológií a odcudzením popísal ako obrátené U. Tieto zistenia sa stali spúšťačom výskumov o vplyve technológie na odcudzenú prácu (pre prehľad pozri Shepard 1977), a to napriek silnej metodologickej kritike, ktorá Blaunerov výskum sprevádzala. Kritika sa väčšinou týkala použitých dát, spôsobu analýzy i formulácie záverov (Edgell 2012). Avšak objavili sa aj výhrady, že ide o psychologizáciu problému, a teda o sociológiu bez spoločnosti (Shepard 1977), čomu napomohla už spomenutá inšpirácia sociálno-psychologickými výskumami.

Pevnejší otláčok Marxa do svojej práce vtlačil Harry Braverman (1974), ktorý preformátoval sociologický pohľad na prácu a pracovisko a urobil z nich arénu triednych konfliktov. Zmeny, ktoré sa udiali vo vzťahu medzi

¹² Treba však poznamenať, že tieto štyri dimenzie nevyplývali len z inšpirácie Marxom, ale že Blauner ich vybral na základe skoršej štúdie Malvina Seemana (1959), ktorá zásadne ovplyvnila nemarxistický prúd empirického skúmania odcudzenia.

zamestnancami a manažmentom v dvadsiatom storočí, vnímal ako výsledok triedne podmienenej snahy o kontrolu a moc nad pracovným procesom a nie ako dôsledok triedne neutrálnych princípov zvyšovania efektívnosti a zavádzania nových technológií (Smith 1994). Kontrola pracovného procesu zaistila, aby sa z formálneho vlastníctva práce stalo reálne, a tak prispela k dynamike kapitalizmu založenej na akumulácii kapitálu. V tejto súvislosti Braverman vyzdvihol úlohu troch princípov taylorizmu: zhromažďovanie poznatkov o výrobnom procese, odobratie týchto poznatkov z rúk zamestnancov a ich koncentrácia do rúk manažmentu, a nakoniec využitie tohto monopolu na kontrolu pracovného procesu (1974: 119). Výsledkom bolo znižovanie náročnosti práce a v konečnom dôsledku jej degradácia. Preberanie kontroly nad pracovným procesom a degradácia obsahu práce bola pre Bravermana potvrdením pretrvávajúceho odcudzenia. Práca sa stala odcudzenou v zmysle „scudzenia“ jej obsahu zamestnancom. Bravermanova kniha vyvolala obrovský ohlas¹³ a ovplyvnila smerovanie sociológie práce presunutím pozornosti na dynamiku kontroly pracovného procesu, vytváranie súhlasu či rezistenciu na pracovisku.

Popri Marxom inšpirovaných prístupoch sa jedným z najvýraznejších a najrozšírenejších prúdov v rámci sociológie stal tzv. sociálno-psychologický výskum. Na dlhé obdobie ovplyvnil spôsob, akým sa uvažovalo o odcudzení a odcudzenej práci a ako sa s ňou empiricky pracovalo. Malvin Seeman (1959, 1972, 1975), kľúčová postava tohto prístupu, sa síce primárne zaoberal odcudzením ako takým, jeho štúdie však udali tón aj empirickému skúmaniu odcudzenej práce. Odcudzenie chápal ako psychologický stav jednotlivca a nie ako atribút sociálneho systému. Snažil sa z neho urobiť predmet kvantitatívneho empirického výskumu založeného na nemarxistickej operacionalizácii, s cieľom identifikovať podmienky, ktoré generujú rôzne varianty odcudzenia alebo ich behaviorálne konsekvencie (Seeman 1959: 784).

Seeman rozoznával najprv päť a neskôr šesť variantov odcudzenia, ktoré napojil na dôležité sociologické koncepty: bezmocnosť, beznormovosť (anómia), sociálna izolácia, bezvýznamovosť, odcudzenie od kultúry (hodnotová izolácia), či seba-odcudzenie. Rôznorodosť teoretických východísk jednotlivých variantov mu nebránila definovať ich jednotiacim spôsobom, a síce pomocou konceptov „očakávaní“ a „hodnoty posilnenia“ prepožičaných z teórie sociálneho učenia J. J. Rottera¹⁴. Bezmocnosť tak definoval ako nízke očakávanie jednotlivca, že jeho správanie dokáže ovplyvniť výskyt výsledkov alebo hodnôt posilnenia, o ktoré sa snaží (Seeman 1959; 1975). Beznormovosť zase vymedzil ako vysoké očakávania, že na dosiahnutie želaných výsledkov je

¹³ Pre prehľad kritiky i obhajoby viď napríklad Littler, Salaman 1982; Smith 1994.

¹⁴ Očakávanie vyjadrujú subjektívnu pravdepodobnosť, že dané správanie povedie k určitému výsledku, odmene. Hodnota posilnenia odkazuje k želanému výsledku správania. Potenciálne správanie je potom funkciou očakávaní a hodnôt posilnenia.

nevyhnutné použiť spoločensky neschvaľované prostriedky. Odcudzenú prácu Seeman zachytil variantom nazvaným „seba-odcudzenie“, ktorý definuje ako stratu vnútorného zmyslu vykonávanej aktivity. Seba-odcudzenie sa teda vyskytuje tam, kde vykonávaná aktivita sama osebe nie je zdrojom hodnoty, odmeny. V jazyku očakávaní ide o stupeň závislosti aktivity (správania) na budúcich odmenách, ktoré sa nachádzajú mimo samotnej aktivity (Seeman 1959: 790). Zaradenie takto chápaného seba-odcudzenia medzi varianty odcudzenia Seeman zdôvodňuje odkazom na klasické opisy odcudzenej práce (aj u Marxa a Fromma), ktorá – rovnako ako Seemanov koncept – spočíva vo výkone nenapĺňajúcej a nekreatívnej činnosti (Seeman 1972: 473).

Ideu seba-odcudzenia ako odcudzenej práce rozvíjal Seeman aj empiricky, pričom sa však už zbavil „záťaž“ súvisiacich s Marxom (Seeman 1967). Empirická analýza mala podobu kvantitatívneho výskumu zameraného na konzekvencie odcudzenej práce, ktorá bola operacionalizovaná prostredníctvom skúseností s prácou. Redukcia odcudzenej práce na empiricky merateľné psychologické stavy jednotlivca a rezignácia na skúmanie objektívnych podmienok, ktoré sa stali rozšíreným módom v rámci sociálno-psychologického prístupu, vyvolalo silnú kritiku (Kon 1967).

Táto kritika prichádzala od množstva marxisticky orientovaných autorov. Ohlas získali argumenty Hortona (1964), ktorý poukázal na vyprázdnenosť konceptu, na transformáciu pôvodne radikálnej idey na konformistický koncept pod pláštikom objektívnej, hodnôt zbavenej vedy. Koncept odcudzenia podľa neho pôvodne predstavoval metaforu pre radikálny útok na dominantné inštitúcie a hodnoty priemyselnej spoločnosti (1964: 283)¹⁵. Bol nástrojom kritiky ekonomického individualizmu a jeho racionalizácie v podobe ekonomického a politického liberalizmu – doktrín strednej triedy, ktoré sa opierali o atomistickú interpretáciu spoločnosti. Horton argumentoval, že zdrojom radikálnosti konceptu bolo aj jeho sociologické ukotvenie, vyjadrené v kolektivistickej definícii človeka stojacej v protiklade k ahistorickému a individualistickému obrazu človeka žijúceho v spoločnosti tvorenej zhlukom kontraktuálnych vzťahov. To všetko sa v skúmaní odcudzenia ako série psychologických stavov strácalo. Iróniou je, že z konceptu odcudzenia ako nástroja kritiky ekonomicko-politických ideológií strednej triedy sa stal technokratický nástroj využívaný práve jej príslušníkmi.

V podobnom duchu argumentoval aj Schweitzer (1996), ktorý hodnotil sociálno-psychologický prístup ku skúmaniu odcudzenia a odcudzenej práce z väčšieho časového odstupu. Zameranie na neutrálne deskriptívne charakteristiky odkazujúce k individuálnym pocitom, postojom alebo vnímaniu podľa neho redukovalo pôvodne obsiahly Marxov koncept a oddelilo ho od jeho

¹⁵ Okrem odcudzenia Horton kritizoval aj vtedajší spôsob narábania s konceptom anómie.

intelektuálnych koreňov v normatívnej teórii. Podobne ako Horton, aj Schweitzer rozvíja dva typy argumentov. Prvý je kritikou sociologického obsahu, druhý smeruje o stupeň vyššie – k sociológii poznania. Schweitzer tvrdil, že sociálno-psychologická tradícia empirických výskumov má veľmi obmedzené možnosti pochopiť makrosociologické premenné súvisiace s odcudzením, nevie ho ukotviť v širších súvislostiach, kde by spoločenské štruktúry a procesy boli prepojené so subjektívnymi formami odcudzenia (1996: 24). Po druhé, zbavovanie sa „ideológie“ spojenej s Marxovým chápaním odcudzenia, legitimizované požiadavkami na vedeckú objektivitu a hodnotovú neutralitu, je samo osebe normatívnou procedúrou, pretláčaním špecifického pohľadu na svet vlastného určitým sociálnym triedam.

Platí to aj pre skúmanie odcudzenej práce, kde však Schweitzer poukázal na ďalšiu dôležitú konotáciu – na to, ako sériová výroba kvantitatívnych údajov o odcudzenej práci, zbavená naliehavosti a kritiky, poslúžila na legitimizáciu manažérskych stratégií zameraných na ovplyvňovanie adaptácie zamestnancov na nevyhovujúce pracovné podmienky. Keďže problém odcudzenej práce je re-alokovaný na úroveň jednotlivca, riešenia taktiež začínajú tam (1996: 28). Kľúčovou otázkou sa tak stáva individuálna adaptácia na dominantné hodnoty a inštitúcie v spoločnosti, zatiaľ čo potreba transformácie spoločenských vzťahov sa upozadňuje. Problémom nie je práca a jej podmienky, ale reakcie na ňu.

Od 70tych rokov dvadsiateho storočia sa objavilo množstvo ďalších sociologických prístupov, ktoré sa síce primárne netýkali odcudzenej práce ako takej, ale postihovali niektoré jej dôležité konštitutívne aspekty. Michael Burawoy (1979) v nadväznosti na Bravermana (a čiastočne aj v opozícii voči nemu) poukázal na fakt, že organizácia práce nie je len predmetom kontroly zo strany vyšších spoločenských tried, ale aj komplexnejších stratégií vrátane techník vytvárania súhlasu a profylaktiky rezistencie. Andre Gorz (1989) zdôrazňoval kontrolnú a disciplinujúcu úlohu platenej práce, ktorá je nástrojom socializácie, normalizácie a štandardizácie. Každá práca má podľa neho tri dimenzie – organizáciu pracovného procesu, vzťah k produktu práce a obsah práce. Odstránenie odcudzenia ako takého, ktoré vnímal predovšetkým ako absenciu autonómie a možnosti vyjadrenia kreatívneho potenciálu, je možné len vtedy, ak prebehne na každej z týchto dimenzií (1989: 78). Inšpirovaný tézou Marcusa, že ekonomická sloboda znamená oslobodenie od ekonomiky, Gorz argumentoval v prospech „konca práce“ respektíve „post-pracovnej spoločnosti“ (Granter 2009). Špecifický aspekt odcudzenej práce popísal Arlie Hochschild (1983) pomocou konceptu „emocionálna práca“. Emocionálna práca, typická pre sektor služieb, je založená na manažmente emócií. Pocity, zvyčajne autentické prejavy človeka, sa stávajú pracovným nástrojom, zapínaným a vypínaným na základe externých kritérií, a ako také sú základom

komodifikovateľnosti pracovnej sily. Výsledkom je emocionálna disonancia (1983: 90), ktorá vedie k odcudzeniu.

Popri vyššie uvedených prístupoch, ktoré vtláčili určitú pečať skúmaniu práce a jej odcudzených podôb, vzniklo množstvo ďalších štúdií, ktoré na odcudzenú prácu nahliadali z partikulárnych perspektív, často kopírujúcich hranice sektorov ekonomiky alebo povolání. Avšak všeobecnejšie platí, že odcudzená práca sa dostala mimo hlavný záujem sociológie, slúžiac ako parciálny indikátor stavu sveta práce. To prispelo – spolu s pocitom, že vlna záujmu prevetrala každé jej zákutie – k oslabeniu teoretických iniciatív v danej oblasti. V súčasnosti chýba systematickejšia snaha o teoretické rozvíjanie konceptu odcudzenej práce, a to najmä tých jeho aspektov, ktoré by umožnili kriticky nanovo nasvietiť existujúce i novovznikajúce charakteristiky a formy práce, ktoré sú brané ako samozrejmosť či dokonca nevyhnutnosť. V ďalšej časti preto ukážeme, kde vidíme inšpirácie pre sociologické rozvíjanie konceptu odcudzenej práce a ako sa vzťahujú k dôležitým otázkam, ktoré v súvislosti s odcudzenou prácou doteraz vyvstali.

Možnosti revitalizácie konceptu odcudzenej práce

Silný potenciál pre rozvíjanie konceptu odcudzenej práce vidíme v kritickej teórii spoločnosti. Kritická teória sa už od svojich počiatkov zaoberala úvahami o odcudzení a jeho podobách v modernej spoločnosti, pričom v centre pozornosti bola aj práca a blokovanie jej emancipujúceho potenciálu. Vyplývalo to z dôrazu, ktorý kládla na odhaľovanie kontradikcií, nespravodlivosti a sociálnych patológií. Kritériami diagnostiky pritom nie sú apriórne hodnoty alebo idey aplikované na existujúce podmienky, ale rekonštruované prísľuby a zvnútornené ideály spoločnosti a z nich vyplývajúce sociálne napätia (Honneth 2011; Thompson 2017). Na tomto základe sa v kritickej teórii vykryštalizovali prístupy, ktoré sa síce nie vždy priamo vzťahujú k odcudzenej práci, ale ponúkajú inšpiratívne argumenty, ktoré možno použiť pri rozvíjaní konceptu odcudzenej práce. Na nasledujúcich riadkoch budeme venovať pozornosť Axelovi Honnethovi, poprednému predstaviteľovi špecifického prúdu kritickej teórie, ktorý dlhodobo kritizuje spoločenské vedy kvôli ignorovaniu toho, čo sa deje vo svete práce, a ktorý prácu explicitne zahrnul do svojho modelu uznania.

Honnethova analýza povahy práce prešla vývojom od explicitného záujmu o odcudzenú prácu až po včlenenie kritiky súčasných podôb práce do teórie uznania. Začiatkom 80tych rokov sa pokúsil o oživenie kritického konceptu práce na základe rekonštrukcie Marxovej teórie odcudzenia. Vychádzal pritom z predpokladu, že koncept práce v spoločenských vedách postupne strácal svoj kritický náboj. Prejavilo sa to aj v ústupe Marxovho poňatia odcudzenej práce z teoretického jazyka marxisticky orientovaných autorov či v neutralizácii konceptu práce v sociológii pod vplyvom taylorizmu. V štúdiu „*Work and*

instrumental action: on normative basis of critical theory“ (1982) poukázal na niektoré konceptuálne nejasnosti Marxovho poňatia práce. Odkazujúc na zmeny v obsahu jeho konceptu práce hľadal odpoveď na otázku, na akom základe možno zosúladiť ideu, že odcudzenie je ukotvené v pracovnom procese, s ideou, že emancipácia človeka sa odohrá práve prostredníctvom práce. Teda, ako vôbec chápať prácu, ktorá umožňuje transformáciu z odcudzenia na emancipáciu, respektíve ako využiť medzeru medzi antropologicky určeným charakterom práce a historickou situáciou odcudzenej práce (Deranty 2009: 46).

Jadrom rekonštrukcie však bola kritika chápania práce u vybraných autorov (Max Scheler, Hannah Arendt) a predovšetkým kritika Jurgena Habermasa a jeho dištinkcie medzi komunikatívnym a inštrumentálnym konaním¹⁶. Habermas totiž prácu „odsunul“ do oblasti inštrumentálneho konania, v ktorej sa uplatňuje logika efektívnosti a produktivity, čím sa redukovala bohatosť Marxovho konceptu práce a eliminovali sa jeho normatívne obsahy. Inštrumentálne konanie u Habermasa zahŕňalo akýkoľvek akt pretvárania, osvojovania si objektu. Znamená to, že nerozlišoval medzi prácou ako inštrumentálnym konaním, pri ktorom subjekt sám štrukturuje a kontroluje svoje aktivity – na základe vlastnej iniciatívy a poznatkov, a prácou ako inštrumentálnym aktom, ktorý tieto charakteristiky nemá (Honneth 1982: 180). Podľa Honnetha, kritický koncept práce takéto rozlíšenie musí umožňovať. Vzťahovanie sa k objektu práce sa môže stať formatívnym procesom, v ktorom sa z človeka stáva uvedomelý, autonómny ľudský subjekt (Boston 2018: 5). Ruka v ruke s tým potom ide možnosť identifikovať praktické a morálne poznanie, ktoré nepochádza z oblasti komunikatívneho konania (ani z oblasti úzko chápaného inštrumentálneho konania), ale je výsledkom skúseností a procesov v oblasti práce – konkrétne skúseností s deštrukciou skutočných aktov práce, ktorú prináša racionalizácia a taylorizmom vyvolané zmeny v organizácii práce (Honneth 1982: 181). Honneth teda Habermasovi vyčíta redukciu konceptu práce, nedostatočné rozlišovanie tých jeho dimenzií, ktoré ho robia nástrojom kritickej analýzy, a v konečnom dôsledku absenciu normatívnej signifikancie práce. Ako konštatuje na záver, Habermasove základné koncepty vyzerajú tak, ako keby proces oslobodenia sa od odcudzenej práce, o ktorom písal Marx, už bol ukončený (1982: 182).

Projekt rekonštrukcie kritického konceptu práce opierajúci sa o Marxovo chápanie odcudzenia však neskôr Honneth opúšťa a úvahy o povahe práce rozvíja v rámci teórie uznania (Honneth, 2010). Počuť tu však aj ozveny textu z roku 1982: intersubjektívny prístup teórie uznania znamená odklon od inštrumentálneho vzťahu subjektu k svetu a umožňuje formulovať tak kritiku

¹⁶ Honneth sa pri analýze opieral o Habermasov text „Poznanie a ľudské záujmy“ vydaný v roku 1968.

prevládajúceho zneuznania ako aj pozitívne predpoklady sebarealizácie človeka (Hrubec a kol. 2012: 18). Honneth teda naďalej rozvíja nielen kritiku, ale aj vysvetľujúcu normativitu (Hrubec 2011)¹⁷. Normatívnu signifikanciu práce však už nehľadá v samotnej povahe práce, ale v inštitucionálnom rámci, v ktorom je ukotvená. Je to práve tento rámec tvorený vzťahmi založenými na trhových výmenách, ktorý zjednocuje množstvo rôznych typov práce, ktoré v súčasnosti vykazujú tak veľkú variabilitu, že nezdieľajú takmer žiadnu spoločnú vlastnosť, ktorá by mohla byť základom normatívnych očakávaní (Boston 2018).

Honnethov prístup je založený na imanentnej, internej kritike, ktorá predpokladá, že je možné nájsť štandard, ktorý predstavuje legitímnu, racionálnu požiadavku nachádzajúcu sa v rámci samotných kritizovaných vzťahov (2010: 229). Kritika práce tak nie je založená na externých kritériách, nech už majú akúkoľvek povahu. Naopak, mali by byť inherentnou súčasťou spoločnosti a trhu, v rámci ktorých je práca realizovaná. Otázkou ale je, kde hľadať takéto štandardy? V ekonomickej sociológii nájdeme teórie, ktoré poukazujú na to, že trh práce závisí od normatívnych predpokladov a že nič také ako „samoregulujujúci“ trh neexistuje (Beckert 2002). Príkladom je aj Émile Durkheim, ktorého úvahy o ne-ekonomických, morálnych predpokladoch trhových výmen si všíma aj Honneth. Inšpiruje sa jeho argumentom, že ekonomický systém má mať aj integrujúcu úlohu, pričom jej úspech závisí od naplnenia určitých morálnych predpokladov (ako sú sociálna spravodlivosť či možnosť vykonávať zmysluplnú prácu). Honneth zdôrazňuje, že tieto predpoklady nie sú „priložené“ na trh práce zvonku, ale predstavujú funkčne nevyhnutné podmienky spoločenskej integrácie v rámci daného ekonomického systému.

Pôvodne Honneth hľadal takéto interné kritériá na základe predpokladu, že všetky formy práce by mali vykazovať tendenciu k organickému holizmu, autonómnej kontrole nad pracovným procesom a cielenosti – charakteristikám odvodeným od ideálu práce remeselníka v 19. storočí¹⁸. V tomto duchu sa snažil identifikovať normatívne očakávania pracovníkov, a to napríklad na základe prejavov rezistencie na pracovisku a požiadaviek na autonómiu. Tento pokus však nakoniec zamietol, pretože takýmto kritériám chýbal prvok preukázateľného univerzalizmu: rozmanitosť pracovných aktivít prakticky znemožňuje predpokladať, že si vyžadujú, aby boli štrukturované a vykonávané podobným spôsobom. Preto sa Honneth obrátil k takým očakávaniam, ktoré sa týkajú inštitucionálnych rámcov práce (trhov práce).

¹⁷ Hrubec (2011) ponúka prenikavú analýzu vzťahov medzi tromi formami výkladu v kritickej teórii - kritikou, vysvetlením a normativitou, pričom pozornosť venuje aj Honnethovi a jeho výkladovým schémam.

¹⁸ Ideál remeselnej práce (spolu s ideálom umeleckej práce) v jeho romantizovanej podobe – ako model autonómnej, zmysluplnnej práce, v ktorej je človek v kontakte so svojím produktom i okolím – slúžil v 19. ale i 20. storočí aj ako štandard externej kritiky. Nemal však praktický dopad na povahu zápasov robotníckeho hnutia, pretože sa podľa Honnetha miňal s jeho požiadavkami a predstavami (2010: 225-226).

Honneth konštatuje, že kapitalistické trhy (práce) nie sú len prostriedkom na zvyšovanie ekonomickej efektívnosti, ale aj nástrojom sociálnej integrácie (2010: 236)¹⁹. A v takomto prípade je podľa neho zrejmé, že závisia od splnenia morálnych príslubov, ktoré sprevádzali ich vznik a expanziu. Zároveň, ich fungovanie sa odvíja aj od legitimacy danej vzájomným uznaním jednotlivcov a ich práce pre spoločnosť. Trhy nelevitujú vo vzduchoprázdne, ale sú normatívne ukotvené. Týmto argumentačným oblúkom si Honneth pripravil pôdu na to, aby (opäť) obnovil kritický koncept práce. Tentokrát opretý o internú kritiku, ktorá nasvecuje realitu jej vlastnými príslubmi internalizovanými v procese socializácie. Normy, ktorých porušovanie ľudia zakúšajú v oblasti práce, sa vzťahujú k vzájomnému sociálnemu uznaniu. Práca je teda jednou zo sfér uznania, pričom ide o uznanie toho, ako daný subjekt prispieva svojou prácou spoločnosti.

Honnethov projekt oživenia kritického konceptu práce poskytuje niekoľko dôležitých impulzov pre sociologické premýšľanie o odcudzenej práci. Ponúka celkom úspešný návod, ako sa vyhnúť ťažkostiam spojeným s esencializmom. Na rozdiel od prístupov opierajúcich sa o idealizované obrazy ľudskej prirodzenosti, práce alebo „dobrého života“, formulované najčastejšie expertmi, Honneth presúva pozornosť k zvnútorneným očakávaniam ohľadne charakteristík inštitucionálnych rámcov a organizácie práce, ktoré môžu slúžiť ako štandardy kritiky. Tento postup možno aplikovať aj na odcudzenú prácu. Namiesto diskusie o skutočnej povahe človeka či o podstate dobrého života, ktorým sa človek prácou odcudzuje, odcudzená práca môže byť tematizovaná vo vzťahu k všeobecne zdieľaným predstavám, normám, čo by mala prinášať a čo by mala znamenať – berúc do úvahy integrujúce pôsobenie trhu. Získava sa tak pevnejší sociologický základ pre uvažovanie o odcudzenej práci. Zároveň to umožňuje nahliadnuť na odcudzenú prácu z dynamickejšej perspektívy. Normatívne ukotvenie trhov práce totiž nie je statické: normy sprevádzajúce organizáciu práce a jej výkon sa môžu meniť. Ak by sa tak aj nedialo vo významnej miere v minulosti, možno očakávať, že s technologickými a environmentálnymi zmenami k tomu dôjde v blízkej budúcnosti. Čo koncept odcudzenej práce založený na internej kritike môže zohľadniť. Pre sociológiu je dôležité, že dynamický model normatívneho ukotvenia umožňuje uvažovať o odcudzenej práci aj v súvislosti s prebiehajúcimi sociálnymi konfliktami v spoločnosti, ktoré ovplyvňujú vnímanie ne-ekonomických predpokladov ekonomických vzťahov.

Interná kritika práce je pre uvažovanie o odcudzenej práci inšpiratívna aj tým, že v podstate prepája makro-spoločenskú úroveň (spoločenské normy a ich internalizácia) s úrovňou jednotlivcov (deklarácia normatívnych očaká-

¹⁹ Honneth upozorňuje, že len v tomto prípade možno hovoriť o morálnych predpokladoch trhu. Ak tento predpoklad neprijmeme, tak všetky ne-ekonomické podmienky trhu majú skôr povahu inštitucionálnych konvencií.

vaní a požiadaviek). Odcudzená práca tak prestáva byť čisto subjektívnym fenoménom skrytým v myšliach ľudí alebo objektívnou skutočnosťou vyplývajúcou len z povahy vlastníckych vzťahov či technológie. Stáva sa výsledkom kombinácie mikro- a makro-spoločenských faktorov.

Nakoniec, z hľadiska východísk tejto štúdie je prínosom aj dôraz na to, že kritický koncept práce musí umožňovať nielen kritiku, ale aj emancipáciu. V tomto ohľade Honneth pokračuje v duchu Marxovho konceptu, odmietajúc inštrumentálno-ekonomické vnímanie práce.

Možno paradoxne, niektoré silné stránky prístupu Honnetha sú zároveň aj jeho slabými miestami. Možno rozlíšiť prinajmenšom tri prúdy kritiky (Boston 2018: 3-4). Po prvé, predpoklad, že fungovanie trhov závisí od (skutočnej alebo domnelej) legitimacy, ignoruje vzťahy moci a dominancie, ktoré môžu zaistiť inštitucionálnu reprodukciu aj bez nej. Po druhé, teoretizovať ocenenie toho, ako ľudia svojou prácou prispievajú k fungovaniu spoločnosti, môže znamenať, že sa pripúšťa motivácia maximalizácie vlastného úžitku, a to aj na úkor ostatných. Tretí druh kritiky je z hľadiska konceptu odcudzenej práce najdôležitejší. Tým, že Honneth v teórii uznania presunul pozornosť na inštitucionálny rámec práce, povahu samotnej práce akoby odsunul (na rozdiel od starších prác) nabok. Uzatvoril si tak cestu k deskripcii a následnej kritike jej obsahov.

Napriek týmto výhradám možno Honnethov prístup považovať za jeden zo zdrojov revitalizácie konceptu odcudzenej práce. Inšpiratívnym spôsobom obnovuje kritickú analýzu práce, odmieta jej inštrumentálne chápanie, ako aj ideu normatívne neukotvených trhov. Perspektíva internej kritiky obracia pozornosť na diskrepanciu medzi normatívnym ukotvením a prejavmi nespravodlivosti alebo patológií vo svete práce. To všetko otvára nové možnosti pre uvažovanie o odcudzenej práci a zároveň vracia tejto téme aj naliehavosť, ktorá sa zo sociologických analýz v posledných dekádach vytratila.

Záver

Práca je fundamentálna ľudská aktivita, prostredníctvom ktorej si človek vytvára vzťah k svetu, iným ľuďom a prostredníctvom ktorej môže meniť i sám seba. Kritické teórie práce umožňujú, aby táto na prvý pohľad banálna skutočnosť nezostala skrytá pod nánosom pragmatických, technokratických otázok zameraných na zvyšovanie produktivity či organizačnej efektívnosti. Na ich základe možno rozvíjať pokusy o revitalizáciu konceptu odcudzenej práce, ktorá by mohla napomôcť sociológii pochopiť, ako sa z práce stáva cudzí element v našich životných projektoch. Dôležitým východiskovým bodom je argument, že trhy potrebujú legitimitu a ich cieľom nie je len ekonomická efektívnosť, ale aj sociálna integrácia. Dôraz na charakteristiky inštitucionálneho rámca sveta práce a od nich sa odvíjajúcu diskrepanciu medzi očakávaniami a skúsenosťami so zneuznaním, nespravodlivosťou či patológiou otvára

nové možnosti pre konceptualizáciu odcudzenej práce. Rovnako aj pre empirický výskum, ktorému takáto perspektíva môže poskytnúť silný teoretický rámec. S jeho pomocou sa dajú potom hľadať odpovede na otázky, či a ako sa existujúca rôznorodosť zamestnaní a skúseností s prácou prejavuje v odlišnej miere či povahe odcudzenia od práce. Netreba však pritom zabúdať na to, že koncept odcudzenej práce by mal pokrývať aj otázku samotného obsahu a cieľa práce.

Zároveň je potrebné mať na pamäti, aby sa odcudzená práca nestala čisto subjektívnym fenoménom, redukovaným na osobnú skúsenosť, respektíve jej intersubjektívne zdieľanie. Odcudzená práca je aj produktom objektívnych podmienok, sociálnych štruktúr, ktorých poznanie sa nevyčerpáva len analýzou normatívnych štruktúr trhov práce. V tomto duchu možno rozvíjať inšpiratívne momenty Honnethovej teórie ruka v ruke s poznatkami sociológie práce, ktorá sa orientuje na analýzu vplyvu podmienok práce a ich makro-spoločenského utvárania.

Daniel Gerbery pôsobí na Katedre sociológie FiF UK, kde prednáša ekonomickú sociológiu, sociologické metódy a štatistiku. Venuje sa otázkam nerovnosti, chudoby, sociologickým analýzám ekonomických javov a analýzám verejných politík.

LITERATÚRA

- ALTHUSSER, L., 2005: For Marx. London: Verso.
- BECKERT, J., 2002: Beyond the Market: The Social Foundations of Market Efficiency. Princeton: Princeton University Press.
- BELL, D., 1959: The „Rediscovery“ of Alienation. The Journal of Philosophy, Vol. 56, No. 24, s. 933-952. <https://doi.org/10.5840/jphil195956244>
- BLAUNER, R., 1964: Alienation and Freedom. Chicago: Chicago University Press.
- BOSTON, T., 2018: New Directions for Critical Theory of Work: Reading Honneth Through Deranty. Critical Horizons. A Journal of Philosophy and Social Theory, s. 1-15. <https://doi.org/10.1080/14409917.2018.1453287>
- BRAVERMAN, H., 1974: Labour and Monopoly Capital. New York: Monthly Review Press.
- BURAWOY, M., 1979: Manufacturing Consent. Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism. Chicago: Chicago University Press.
- BYRON, Ch., 2016: Essence and Alienation: Marx's Theory of Human Nature. Science and Society, Vol. 80, No. 3, s. 375-394. <https://doi.org/10.1521/so.2016.80.3.375>
- CLARK, S., 1991: Marx, Marginalism, and Modern Sociology. From Adam Smith to Max Weber. London: Palgrave Macmillan.
- DERANTY, J. P., 2009: Beyond Communication. A Critical Study of Axel Honneth's Social Philosophy. Leiden: Brill.
- EDGELL, S., 2012: The Sociology of Work. 2nd Edition. London: SAGE.

- ERIKSON, K., 1986: On Work and Alienation. *American Sociological Review*, Vol. 51, No. 1, s. 1-8. <https://doi/10.2307/2095474>
- FRAYNE, D., 2016: Critiques of Work. In: Edgell, S. et al. (eds.): *The SAGE Handbook of Sociology of Work and Employment*. London: SAGE, p. 616-633.
- FROMM, E., 2004: *Obraz člověka u Marxe*. Brno: Nakladatelství L. Marek.
- GERAS, N., 1983: *Marx and Human Nature. Refutation of a Legend*. London: Verso.
- GORZ, A., 1989: *Critique of Economic Reason*. London: Verso.
- GRANTER, E., 2009: *Critical Social Theory and the End of Work*. Farnham: Ashgate.
- HALAS, J., 2010: Od filozofie práva k politickej ekonómii: Marxovo myslenie v rokoch 1842 – 1844. *Filozofia*, roč. 65, č. 5, s. 428-439.
- HAUSER, M., 2004: Ediční poznámka. In: Fromm, E.: *Obraz člověka u Marxe*. Brno: Nakladatelství L. Marek.
- HOCHSCHILD, A. R., 1983: *The Managed Heart. Commercialization of Human Feelings*. Berkley: University of California Press.
- HONNETH, A., 1982: Work and instrumental action: on the normative basis of critical theory. *Thesis Eleven*, No. 5/6, s. 162-184. <https://doi.org/10.1177/072551368200500112>
- HONNETH, A., 2010: Work and recognition: a redefinition. In: Schmidt am Bush, H.C., Zurn, C.F. (eds.): *The Philosophy of Recognition: Historical and Contemporary Perspectives*. Plymouth: Lexington Books, s. 223-240.
- HONNETH, A., 2011: *Patologie rozumu. Dějiny a současnost kritické teorie*. Praha: Filosofie.
- HORTON, J., 1964: The dehumanization of anomie and alienation: a problem in the ideology of sociology. *The British Journal of Sociology*, Vol. 15, No. 4, s. 283-300. <https://doi.org/10.2307/588861>
- HRUBEC, M., 2011: *Od zneuznání ke spravedlnosti. Kritická teorie globální společnosti a politiky*. Praha: Nakladatelství Filosofie.
- HRUBEC, M. a kol., 2012: *Etika sociálních konfliktů. Axel Honneth a kritická teorie uznání*. Praha: Nakladatelství Filosofie.
- ISRAEL, J. 1976: Alienation and reification. In: Geyer F., Schweitzer, D. (eds.): *Theories of Alienation*. Leiden, s. 41-57.
- JAEGGI, R., 2014: *Alienation*. New York: Columbia University Press.
- JAY, M., 1973: *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute for Social Research 1923 – 1950*. London: Heinemann.
- KON, I. S., 1967: The concept of alienation in modern sociology. *Social Research*, Vol. 4, No. 3, s. 507-528.
- LITTLER, C. R. – SALAMAN, G., 1982: Bravermania and beyond: recent theories of the labour process. In: *Sociology*, Vol. 16, No. 2, s. 251-269. <https://doi.org/10.1177/0038038582016002006>
- MAREŠ, P., 2004: Od práce emancipující k práci mizející. *Sociologický časopis*, roč. 40, č. 1-2, s. 37-48. <https://doi.org/10.13060/00380288.2004.40.1.03>
- MARX, K., 1971: *Ekonomicko-filozofické rukopisy*. In: *Malé ekonomické spisy*. 2. vydanie. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.
- MÉSZÁROSZ, I., 1970: *Marx's Theory of Alienation*. Merlin Press. Fifth Edition.
- MARCUSE, H., 1991: *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko.

- OLLMAN, B., 1976: *Alienation. Marx's conception of man in capitalist society*. New York: Cambridge University Press. Second Edition.
- SAYERS, S., 2011: *Marx and Alienation. Essays on Hegelian Themes*. London: Palgrave Macmillan.
- SEEMAN, M., 1959: On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, Vol. 24, No. 6, p. 783-791. <https://doi.org/10.2307/2088565>
- SEEMAN, M., 1967: On the personal consequences of alienation in work. *American Sociological Review*, Vol. 32, No. 2, s. 273-285. <https://doi.org/10.2307/2091817>
- SEEMAN, M., 1972: Alienation and engagement. In: Campbell, A., Converse, P.E. (eds.): *The Human Meaning of Social Change*. New York: Russel Sage, s. 467-527.
- SEEMAN, M., 1975: Alienation studies. *Annual Review of Sociology*, Vol. 1, s. 91-123.
- SHEPARD, J., 1977: Technology, alienation, and job satisfaction. *Annual Review of Sociology*, Vol. 3, s. 1-21. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.03.080177.000245>
- SCHWEITZER., D., 1996: Fetishization of alienation: unpacking a problem of science, knowledge, and reified practices in the workplaces. In: Geyer F. (ed.): *Alienation, Ethnicity, and Postmodernism*. Westport: Greenwood Press, s. 21-36.
- SMITH, V., 1994: Braverman's legacy. The labour process theory tradition at 20. *Work and Occupations*, Vol. 24, No. 4, s. 403-421. <https://doi.org/10.1177/0730888494021004004>
- THOMPSON, M. J., 2017: Introduction: What is Critical Theory? In: *The Palgrave Handbook of Critical Theory*. London: Palgrave Macmillan.
- WALLIMANN, I., 1981: *Estrangement*. Westport: Greenwood Press.